

Mari hatás a krasznoufimszki udmurt nyelvjárás magánhangzó-harmóniájában?

Fejes László

Az udmurt nyelvjárások túlnyomó többségében egyáltalán nincs magánhangzó-harmónia. Kelmakov (1998: 72) három olyan nyelvjárást említ, ahol (legalább korlátozott) magánhangzó-harmónia létezik: a tatislit, a taskicsit és a krasznoufimszkit. Ezek közül részletesebben csak a tatislit vizsgálták (Kelmakov 1975), a másik két nyelvjárás magánhangzó-harmóniájának részletes – vagy akár vázlatos – leírásáról nem tudunk (nem hivatkozik ilyenre Kelmakov 1998 sem).

Kelmakov (1998: 73) szerint az udmurtban a magánhangzó-harmónia tár hatásra jelent meg, Naszibullin (1977, 1978, 1981) szerint viszont a krasznoufimszki udmurt esetében leginkább mari hatással számolhatunk, a tatár(-baskír)¹ hatás is a marin keresztül érvényesül.² Míg a tatár és a mari magánhangzó-harmóniák között lényeges különbségeket találunk, nem világos, hogy ez mennyiben jelent különbséget az udmurt nyelvjárásokra gyakorolt hatásban. Az sem világos, hogy a krasznoufimszki harmónia miben különbözik a tatisli harmóniától; ha pedig van különbség, írható-e ez egyértelműen a hatást gyakorló nyelvek számlájára.

A lehetséges különbségeket a rendelkezésre álló kevés gyűjtött anyagon végzett statisztikai vizsgálatokkal, az egymást követő szótagokban álló magánhangzók megoszlásának feltárásával kívánom megállapítani. Az így feltárt hason-

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 167–187.

¹ A Baskíria északi részén beszélt nyelvjárásokat, sőt a Tatarsztan északkeleti részén beszélt nyelvjárásokat a tatár és a baskír dialektológia egyaránt saját nyelvváltozataként tárgyalja. (L. pl. Bajazitova et al. 2009, Mahmutova 1969; Mirzsanova 2006) A nyelvjárás-kontinuum miatt ezen nyelvjárások egyértelmű besorolása a baskír vagy a tatár címke alá lehetetlen, és kérdésünk szempontjából nem is döntő. A következőkben egyszerűen tatárként fogok rá hivatkozni.

² Naszibullin a krasznoufimszki kapcsán sosem beszél magánhangzó-harmóniáról, még akkor sem, amikor a harmónia szerint váltakozó toldalékokat tárgyalja. Ez különösen annak tükrében furcsa, hogy a jelenséget Kelmakov (1975) már Naszibullin cikkeinél korábban is a nevéen nevezi.

lóságok és különbségek alapján igyekszem eldönteni, hogy az esetleges különbségek írhatóak-e az érintkező nyelvek közötti különbségek számlájára, illetve igazolható-e, hogy kontaktusjelenségről van szó.

A következőkben azt fogom vizsgálni, hogy különbözik-e a tatisli és a krasznoufimszki udmurt harmóniája, illetve visszavezethetőek-e a tatár és a mari magánhangzó-harmónia különbségére.³ A 0. pontban röviden leírom, amit a krasznoufimszki udmurt nyelvjárásról, kialakulásáról, jellemzőiről tudunk. Az 1. pontban bemutatom az udmurt magánhangzó-harmónia potenciális forrásait, a tatár, illetve a mari magánhangzó-harmóniát. A 2. pontban az udmurt magánhangzó-harmóniákat jellemzem: Kelmakov leírása alapján a tatislit, saját (a Naszibullin által közölt anyagokon alapuló) vizsgálatom alapján pedig a krasznoufimszkit. A 3. pontban azt mérlegetem, hogy valóban tatár vagy mari hatásra keletkezettek-e az udmurt magánhangzó-harmóniák, és ha igen, miképp. Amellett érvelek, hogy bár az udmurt magánhangzó-harmónia külső hatásra jött létre, nem az udmurtra ható nyelvek magánhangzó-harmóniáinak átvételéről van szó. Ez pedig azt is mutatja, hogy egy magánhangzó-harmóniával rendelkező nyelv egy másik nyelvben olyan magánhangzó-harmónia megszületéséhez is vezethet, mely gyökeresen eltér a ható nyelv magánhangzó-harmóniájától.

0. A krasznoufimszki udmurt nyelvjárás és kutatása

A Szverdlovszki terület délnyugati, Baskortosztan és a Permi kraj közé ékelődő sarkában beszélt krasznoufimszki mari és udmurt nyelvjárások a legkeletibb nyelvjárásai⁴ a két nyelvnek: a marik és udmurtok a 16. században Kazany környékéről települtek át az Ufa felső folyásához a Közép-Urálba (Naszibullin 1978: 86–87). A közel négy évszázados (illetve annál is régebbi) együttélés során a két nyelv feltehetően erősen hatott egymásra, különösen igaz ez az udmurtot ért mari hatásra. A krasznoufimszki udmurt nyelvjárásból rendkívül kevés adatunk van, nyelvi mintákat R. S. Naszibullin gyűjtött, illetve ő készítette el a nyelvjárás jellemzőinek rövid leírását és publikálta a felgyűjtött szókincset (1977, 1978, 1981). A nyelvjárásról ma csak az ő anyagai alapján tájékozódhatunk. Naszibullin leírása szerint már a hetvenes években is csak két faluban, hatvan éven felüliek beszéltek

³ A kutatás az NKFI 119863 *A magánhangzó-harmónia mintázatainak kísérleti és elméleti vizsgálata* című pályázat támogatásával valósulhatott meg. Köszönettel tartozom Csató Évának, Cserenyési Lászlónak és Tímár Dávidnak a szakirodalom beszerzéséhez nyújtott segítségével, Ekaterina Georgievának az előadás elhangzása utáni visszajelzése miatt, illetve Soros Györgynek az ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszéke megalapításához nyújtott segítségével.

⁴ Szórványok keletebbre is vannak, de azok változatai több-kevesebb pontossággal valamelyik zömmel nyugatabbra beszélt nyelvjáráshoz sorolhatók.

a nyelvjárást, legalábbis szerinte a fiatalabbak nyelve jelentősen különbözött (Naszibullin 1978: 91). Azt is megjegyzi, hogy a vegyes házasságban felnövő 10-15 év alatti gyerekek már egyáltalán nem beszélnek udmurtul. (Az udmurtok akkor már igen alacsony száma miatt feltételezhető, hogy gyakorlatilag minden fiatal házaspár vegyes házasságban élt.) Ljudmila Karpova személyes közlése szerint Bibinur Zaguljajevával a nyolcvanas évek második felében az udmurt nyelvjárási atlaszhoz gyűjtöttek anyagot ezen a területen, de már akkor is kevesen beszéltek udmurtul. (Ebből a gyűjtésből külön publikáció nem született.) Feltehető, hogy mára a krasznoufimszki udmurt nyelvjárás teljesen eltűnt.

Naszibullin (1977) szerint a krasznoufimszki udmurtban a mari hatás a következő jelenségekben mutatkozik meg:

- /s/ > /ʃ/, /z/ > /ʒ/;⁵
- /tʃ/ > /tʃ̃/, /dʒ/ > /dʒ̃/ minden pozícióban (> /ʃ/, /ʒ/ helyett)⁶;
- /v/ > /w/, /ʎ/ > /l/;
- -/la/ ~ -/læ/ 'U1, módra, módon';
- -/to/ 'e' kérdőszó használata;
- a szókincs 20%-a mari eredetű (nem világos, milyen mérés alapján).

1. Az udmurt magánhangzó-harmónia potenciális forrásai

1.1. A tatár (baskír) magánhangzó-harmónia

A tatár magánhangzórendszer számtalan kérdést vet fel, de a leírások általában az alábbihoz hasonló rendszereket vázolnak:

⁵ Bár a krasznoufimszki mariban is jóval gyakoribb az /ʃ/ és a /ʒ/, mint a /s/ és a /z/, utóbbiak is megvannak (Gruzov 1964: 150–153, Bereczki 1990: 15), így egyáltalán nem törvényszerű ez a változás. Másnak viszont, mint mari hatásnak, aligha lehet tulajdonítani.

⁶ Naszibullin (1981: 150) és Kelmakov (1998: 88–90) alapján világos, hogy a különböző nyelvjárássokban különbözőképpen mentek végbe ezek a változások (általában pozíciótól is függően), de a krasznoufimszki nem üt el annyira az általános képtől, hogy változaiban idegen hatást kelljen keresnünk. A krasznoufimszki mariban egyébként /ʃ/ és /ʒ/ is van, /dʒ/ (ill. /tʃ/ és /dʒ̃/) viszont nincs, és szókezdő helyzetben /ʒ/ sincs (Gruzov 1964: 150–153, 164–165), így ezeket a változásokat mari hatással magyarázni aligha meggyőző.

	elöl képzett		hátsó képzett	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	i	y	(u)	u
középső/laza	e	ø	ɤ	o
alsó	æ		ɑ	

A /u/ státusza megkérdőjelezhető, mert csak jövevényszavakban fordul elő, az /i/ a harmóniában /ɣj/-jel váltakozik. A középső nyelvallásúak rövidebbek, ezért egyes elemzések szerint a felső nyelvallásúaktól nem is nyelvallásukban, hanem feszes/laza jegyükben különböznek. (Az orosz jövevényszavakban van „hosszú”/,teljes” „/e/” és „/o/” is – az idézőjel azért szükséges, mert ha ezeket külön fonémának tartjuk, akkor más jelölést kellene használnunk.) Van olyan elemzés is (Hattori 1975), mely szerint a felső nyelvallásúak valójában diftongusok.

A tatárban látszólag szigorú palatoveláris magánhangzó-harmónia van, azaz egy szóban csak elöl vagy csak hátsó képzett magánhangzók állhatnak (az idegen eredetű szavak azonban kivételt alkothatnak). A palatoveláris magánhangzó-harmónia azért látszólagos, mert valójában magánhangzó-mássalhangzó-harmóniáról (szinharmóniáról) kell beszélnünk, hiszen az elöl képzett magánhangzókat tartalmazó szavakban a mássalhangzók palatalizálódnak. Ha csak az eredeti tatár szókincset nézzük, akkor ennek fonológiai nincs jelentősége, hiszen a magánhangzók disztribúciója ennek figyelembe vétele nélkül is leírható (és így is szokás leírni). Az idegen szavakban azonban a mássalhangzók palatalizációja nem automatikus, viszont kihatással van a magánhangzó-alternációkra, pl. /slesarⁱ-lær/ 'asztalosok': a tő utolsó szótagjában álló /a/ alapján a többes szám jele /-lar/ lenne, de a tő vég palatalizált mássalhangzónak köszönhetően /-lær/ lesz; viszont /savⁱet-lar/ 'szovjetek': a tő utolsó szótagjában álló /e/ alapján a többes szám jele /-lær/ lenne, de a tő vég palatalizálatlan mássalhangzónak köszönhetően /-lar/ lesz (a példák forrása Henry 2018: 5, l. még Dmitriev 1948: 39).

A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy van-e a tatárban labiális harmónia. Akik szerint van (Szentkatolnai Bálint 1877:7, Kurbatov et al. 1969: 97; Comrie 1997: 903; Berta 1998: 284–285; Litvinov 1998: 37; Szafiullina–Fathullova 1999: 389; Szafiullina 2001: 7; Zakijev 1993: 361), azok szerint kizárólag középső nyelvallásúak válthatják ki, és kizárólag a középső nyelvallásúak váltakoznak a hatásukra. A labializáció azonban ilyenkor viszonylag gyenge,

és a helyesírás nem is jelöli. Henry 2018 szerint azonban ilyen harmónia a tatárban nem mutatható ki, és más források sem említik (pl. Gazizov 1960: 9–11; Poppe 1961/63: 15–16). A legvalószínűbb, hogy ebben a tekintetben a nyelvváltozatok között megoszlás van.

A baskír nem mutat lényeges eltérést a tatártól, bár itt semmiképpen nem számolnak /u/ fonémával, és a kerek ségi harmónia megléte nem vitatott (a helyesírás is jelöli).

1.2. A mari magánhangzó-harmónia

A mari nyelvjárások magánhangzó-rendszerei viszonylag változatosak, leginkább az /æ/ meglétében és hiányában, illetve a redukált magánhangzók számában különböznek.

	elől képzett		hátral képzett	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	i	y		u
középső	e	ø		o
alsó	æ		ɑ	
redukált	ə		ɤ	

A mari nyelvjárások magánhangzó-harmónia szempontjából is igen különböznek: van, ahol egyáltalán nincs magánhangzó-harmónia; van, ahol palatoveláris harmónia van; van, ahol palatoveláris harmóniával színezett labiális harmónia; és van, ahol mindkettő megvan (l. pl. Bereczki 1990: 11–15, 23; Iszanbajev 1975). A krasznoufimszki mari nyelvjárás, hasonlóan más keleti (baskíriai) mari nyelvjárásokhoz, az utóbbiak közé tartozik.

A palatoveláris harmónia a teljes szóban érvényesül. Az /i/ és az /e/ átlátatlanul semleges magánhangzók: palatális és veláris magánhangzók után egyaránt állhatnak, de csak palatális magánhangzó követheti őket. Az /æ/ és az /ɑ/, illetve az /ə/ és az /ɤ/ a toldalékokban váltakozó párként viselkedik. A labiális magánhangzók csak kivételesen, illetve a labiális harmónia eredményeképpen (l. lejjebb) fordulnak elő nem első szótagban.

A labiális harmónia csak bizonyos esetekben működik, akkor, ha a szóalak végén történetileg vagy „mögöttesen” (illetve a harmóniát nem ismerő, Joskar-Ola környéki nyelvjárásokban) redukált magánhangzó (/ɤ/, illetve a palatoveláris harmóniát ismerő nyelvjárásokban /ə⁷/) áll. Ilyenkor a labiális harmóniát ismerő nyelvjárásokban a szóvégi /ɤ/ teljes magánhangzóvá válik, melynek minősége a (történetileg) hangsúlyos szótagtól függ. A labiális és a palatoveláris harmónia közül a labiális harmónia a domináns: hangsúlyos /a/ után, azaz ha a magánhangzó kerekítetlen, de veláris, a szóvégen /ɤ/ helyett /e/ áll,⁸ akárcsak az illabiális palatálisok után. Így van ez azokban a nyelvjárásokban is, amelyek egyébként működik a palatoveláris harmónia, pl. krasznoufimszki /kup-la-ʃte/ ’mocsarakban (mocsár-Pl-Ine)’ (Kuklin 1984: 29). Hangsúlyos /u/ és /o/ után a szóvégen /o/, /y/ és /ø/ után /ø/ jelenik meg – mivel azonban a labiálisok eredeti mari szavakban nem első szótagban nem állhatnak, ez csak akkor fordul elő, ha a kiváltó magánhangzó az első szótagban áll, vagy ha a szó idegen eredetű. Mivel a hangsúly szabályszerűen az utolsó teljes magánhangzós szótagra esik, a hangsúlyos és a szóvégi magánhangzó között /ɤ/-k sora állhat, bár egyes nyelvjárásokban, így a krasznoufimszkiban is, ezek teljesen asszimilálódhatnak a hangsúlyos magánhangzóhoz (illetve akkor is, ha csak zárt szótagban állnak a /ɤ/-k). Eredeti mari és régebbi jövevényszavakban más magánhangzó nem állhat a harmónia kiváltója és célpontja között. Az újabb (főként orosz) jövevényszavakban a hangsúly helye megőrződik, de ettől függetlenül az utolsó teljes magánhangzó szabja meg a harmonizáló magánhangzó értékét. Végül pedig meg kell jegyeznünk, hogy egyes nyelvjárásokban – így a krasznoufimszkiban is – bizonyos esetekben a hangsúly áttolódhat az utolsó (teljessé vált) szótagra. A magánhangzó-harmónia ilyenkor úgy megy végbe, mintha a hangsúly az eredeti helyén állna. (Kuklin 1984: 29.)

2. Magánhangzó-harmónia az udmurtban

Az eredeti uráli magánhangzó-harmónia a permi nyelvekből a magánhangzó-rendszerben végbement radikális változásoknak köszönhetően teljesen eltűnt. Az udmurt egyes, periferiális déli nyelvjárásaiban azonban újra megjelent.

Az udmurt nyelvjárásokat két fő csoportra, északira és délire osztják. Az északit főként Udmurtia északi, a délit Udmurtia déli részén, illetve a környező köztársaságokban (Mari El, Tatarsztan, Baskortosztan) és területeken (Permi, Szverdlovszki) beszélik. Udmurtián belül a nyelvjárások – eltekintve az északi

⁷ Olyan elemzés is elképzelhető, melyben „mögöttesen” ilyen helyzetben mindig /ɤ/ áll, de adott helyzetekben (elől képzett magánhangzókat tartalmazó szavakban) ez /ə/-ként realizálódik. Mivel az elemzés sem zárható ki, mely szerint a nem első szótagi magánhangzók a mariban palatovelaritás és labialitás szempontjából mindig (de legalábbis általában) alulszpecifikáltak.

⁸ Más elemzésben az /ɤ/ [e]-ként realizálódik.

nyelvjárásokba ékelődő beszermán nyelvjárásszigetektől – kontinuumot alkotnak, az északi és a déli nyelvjáráscsoportot egy átmeneti nyelvjárési zóna választja el, melyet a jellegzetesen északi és déli vonások keveredése mellett csak kevés önálló sajátosságot tud felmutatni. A déli nyelvjárások két fő csoportra oszthatók: a központi déli nyelvjárásokat Udmurtiában és a vele közvetlenül szomszédos területeken beszélik, a periferiális nyelvjárások viszont nyelv(járás)szigetekként léteznek. (Kelmakov 1998: 41–44.)

A periferiális nyelvjárásokra a környező török (elsősorban a tatár, kisebb részben a csuvas és a baskír) nyelvek, illetve a sosmai és a krasznoufimszki esetén a mari sokkal erősebb hatást gyakoroltak (ill. az élő nyelvjárások esetében gyakorolnak ma is), mint a központi nyelvjárásokra. Maga az a tény, hogy magánhangzó-harmóniával az udmurt nyelvjárások közül csak olyanokban találkozunk, melyek erős tatár vagy mari hatásnak voltak kitéve, amellett szól, hogy a magánhangzó-harmónia idegen hatásra jelent meg.

A periferiális déli nyelvjárások számos fonológiai jellemzőjükben jobban eltérnek egymástól és a központi déli nyelvjárásoktól, mint utóbbiak az északiaktól. Így például az udmurt irodalmi nyelv, az északi, a középső átmeneti és a központi déli nyelvjárások 7 magánhangzójával szemben a különböző periferiális nyelvjárásokban a magánhangzó-fonémák száma 6 és 10 között változik. A tatisli és a krasznoufimszki nyelvjárásban 10 magánhangzó-fonémát különböztetünk meg:

	elöl képzett		hátral képzett	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	i	y		u
középső	e	ø		o
alsó	æ		ɑ	
redukált	ə		ɤ	

A két nyelvjárásban a kerekített magánhangzók közül nem első szótagban csak az /o/ fordul elő.

2.1. Magánhangzó-harmónia a tatisli nyelvjárásban

A tatisli magánhangzó-harmónia fő jellegzetességeit Kelmakov (1975: 40–40; 1993: 30, 1998: 72–73) foglalta össze.⁹ Vizsgálata kizárólag az első és a második szótag magánhangzóinak viszonyára vonatkozik, bár néhány három szótagos ingadozó példája arra utal, hogy a harmónia a további szótagokban is működik: /pitʁan/ ~ /pitəraen/ 'kerék', /kylaga/ ~ /kylægæ/ 'árnyék, menedék'. A magánhangzók disztribúciós korlátai miatt csak két veláris–palatális pár, az /ɑ/ ~ /æ/ és az /ɤ/ ~ /ə/ megosztlása vizsgálható a harmónia szempontjából (az /i/, az /e/ és az /o/ semlegesként viselkedik). Az /ɤ/ ~ /ə/ ingadozás egyes toldalékokban is megfigyelhető (de nem mindben), az /ɑ/ ~ /æ/ esetében viszont csak a töveken belüli megoszlás vizsgálható. Kelmakov a következő eloszlást figyelte meg:

Első szótag	Második szótag
/ɑ/, /o/, /u/, /ɤ/, /e/	/ɑ/, /ɤ/
/y/	/ɑ/ ~ /æ/, /ə/
/ø/	/æ/, /ɤ/ ~ /ə/
/i/	/ɑ/ ~ /æ/, /ɤ/ ~ /ə/
/æ/, /ə/	/æ/, /ə/

Azaz első szótagi veláris magánhangzók és az /e/ után csak a veláris megfelelők állhatnak, /æ/ és /ə/ után csak a palatálisok. Az /i/ egyáltalán nem befolyásolja az utána álló magánhangzó palatális vagy veláris voltát, az /y/ viszont csak az öt követő redukált, az /ø/ csak az öt követő alsó nyelvvállású magánhangzó palatális voltát várja el. Az nem világos, hogy ahol a palatális és veláris is megengedhető,

⁹ Kelmakov vizsgálatai saját vallomása szerint (1975: 34) az általa 1971-ben gyűjtött szövegek hangfelvételein alapulnak. Ugyanakkor az általa válogatott tatisli szövegekben (Kelmakov 1998, 271–278) is található olyan alakokat, melyek nem felelnek meg a leírásnak: /kyʔdʒɤsa/ 'részegeskedve, berúgva', /vøeækon/ 'imádság', /vøeasa/ 'imádkozva', /vøeans/ 'imádkozni', /eæekqejz/ 'virágot'. Ezek az alakok arra utalnak, hogy a veláris variánsok ott is megjelenhetnek, ahol Kelmakov leírása szerint csak a palatálisok fordulnak elő. (Arra Kelmakov is utal, hogy vannak következetlenségek, de az nem világos, mikor tekinti az ingadozást szabályosnak, mikor kivételesnek.) A helyzetet tovább bonyolítja, hogy egyes esetekben palatális mássalhangzók szomszédságában a magánhangzók palatalizálódhatnak (/kuzojæekoz/ 'gazdászkodik, gazdaként viselkedik'), és nehéz eldönteni, hogy palatális magánhangzók után és palatális mássalhangzók szomszédságában mi a palatalitás oka (/veræekit/ 'mondta', /veræekiʎlam/ 'mondták').

ott szabad-e a váltakozás, vagy valamelyik változat a kizárólagos: a Kelmakov által felsorolt adatok alapján látszólag mindkettőre van példa¹⁰.

2.2. Magánhangzó-harmónia a krasznoufimszki nyelvjárásban

A krasznoufimszki magánhangzó-harmónia szabályosságait korábban tudtommal nem vizsgálták – és Kelmakov összefoglaló műve sem utal ilyesmire (1998: 72–73). A vizsgálathoz összegyűjtöttem az összes nyelvi anyagot, melyet Naszibullin publikált (1977, 1978, 1981). Az összes krasznoufimszki adatot begépeltem, és ezekből készítettem statisztikai elemzést. Az alábbiakban kétféle elemzést mutatok be. A 2.2.1. pontban a harmónia szempontjából érdekes /ɤ/, /ə/, /ɑ/, /æ/ megoszlását vizsgálom kizárólag számszerű adatok alapján, míg a 2.2.2. pontban az összes magánhangzó megoszlását vizualizációval.

2.2.1. A nem első szótagi /ɤ/, /ə/, /ɑ/ és /æ/ disztribúciója a számok tükrében

Először azt vizsgáltam, mely magánhangzókat milyen gyakorisággal követik a harmónia szempontjából érdekes /ɤ/, /ə/, /ɑ/, /æ/ magánhangzók (tekintet nélkül arra, hogy ezek a szó hanyadik szótagjában állnak). A következő eredményt kaptam:

	/ɤ/	/ə/	/ɑ/	/æ/
/ɤ/	524	1	116	0
/ɑ/	375	0	221	0
/o/	152	0	122	0
/u/	167	0	185	1
/e/	131	0	95	1
/i/	122	3	98	6
/ə/	11	12	7	13

¹⁰ Azaz egyes esetekben ugyanazon szóalak mindkét lehetséges változata szerepel a példák között, más esetekben viszont csak az egyik szerepel. Természetesen az utóbbi esetekben is előfordulhat, hogy a másik változat is lehetséges.

	/ɤ/	/ə/	/ɑ/	/æ/
/æ/	28	13	2	41
/ø/	40	15	19	7
/y/	31	48	19	34

Látható, hogy akárcsak a tatisliban, /ɑ/, /o/, /u/, /ɤ/ és /e/ után szinte kizárólag a veláris variánsok jelennek meg. A kivételek különböző okokból lehetnek azok: /koβɤrsʲə/ 'farpofa' (< mari /koβɤrt̪e¹¹/), /t̪euzd̪zæ/ 'maláta' (< ?), /peλλæsʲkʲisʲ/ 'népi gyógyász, kuruzsló' (< /pelλλanɤ/ 'fűj', palatalizáció talán a mássalhangzó-környezet hatására). A tatislivel szemben gyakorlatilag ugyanez a helyzet az /i/ után is: bár itt gyakrabban találjuk a palatális variánst, mint a többi esetben, a velárisokhoz képest a számuk még mindig elenyésző: /d̪zærmiŋkæ/ 'vásár' (< orosz¹² /jarmarka/, palatalizáció talán a mássalhangzó-környezet hatására), /ijærtɤɤ/ 'magával visz' (< ?), /imbærd̪zæ/ 'állam, birodalom' (< orosz /imperija/), /inmæɤ/ 'isten' (< udm. /inmar/), /izβæskæ/ 'hír' (< orosz /izvestʲ/), /ʃikæɤ/ 'cukor' (< orosz /saxar/). Az orosz eredetű szavak szinte biztosan mari és/vagy tatár közvetítéssel kerültek a krasznoufimszki udmurtba, és könnyen elképzelhető, hogy a palatalizációk ezen nyelvek harmóniaszabályait tükrözik.

Az /ə/, az /æ/, az /ø/ és az /y/ után viszont mind a palatális, mind a veláris előfordulhat, igaz, előfordulási arányaik meglehetősen különböznek. Érdeemes megnézni külön azt is, hogy ezen magánhangzók után az esetek hány százalékában áll a palatális variáns:

¹¹ A mari és tatár eredetet Naszibullin (1978) alapján jelölöm. Ő, úgy tűnik, a mari esetében időnként a krasznoufimszki, időnként az irodalmi mari alakokat adja meg. A saját magam által megadott esetekben mindig jelzem, ha az irodalmi alakról van szó.

¹² Feltehetőleg mari és/vagy tatár közvetítéssel.

	/ə/	/æ/	százalékátlag
/ə/	52%	65%	59%
/æ/	31%	95%	63%
/ø/	27%	26%	27%
/y/	60%	64%	62%
százalékátlag	43%	62%	53%

Úgy tűnik, míg átlagosan kb. felében követi ezeket a magánhangzókat a palatális változat, a kombinációk mind a kiváltó, mind a váltakozó magánhangzók tekintetében különbözőképpen viselkednek. Az /æ/-t szinte mindig /æ/ követi, és csak kivételesen /a/, ellenben csak az esetek kb. harmadában /ə/, egyébként /ɜ/; az /ø/-t viszont csak az esetek negyedében követi palatális magánhangzó, és nincs is jelentős különbség abban, hogy a váltakozó magánhangzó alsó nyelvvállású-e vagy redukált, de a palatális változat enyhén preferált. Az adatok alacsony száma miatt azonban nem vonhatunk le határozott következtetéseket: bár a szélsőséges értékek feltehetően valódi gyakoriságbeli különbséget mutatnak, a kisebb eltérések fakadhatnak a véletlenből (pl. egyéni nyelvhasználati különbségekből) is.

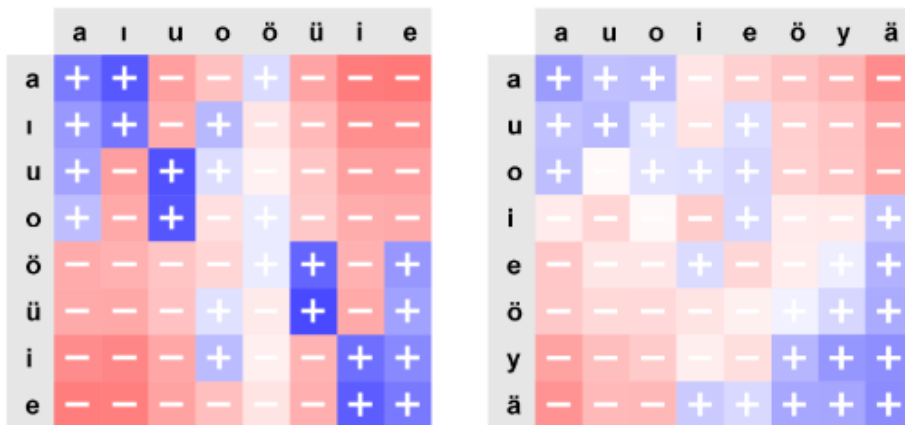
2.2.2. A krasznoufimszki harmónia vizualizációja

Annak ellenőrzésére, hogy a krasznoufimszkiban nincs-e olyan harmónia, mely elkerülhette a figyelmünket, legcélszerűbb olyan módszerhez folyamodni, melyek segítségével a nyelv fonológiájának előzetes ismerete nélkül (de legalábbis a lehető legkevesebb ismeret birtokában) is felismerhetjük a magánhangzó-harmónia jeleit. A 2.2.2.1. pontban egy ilyen módszert mutatok be, a 2.2.2.2. pontban pedig részletezem, mit mutat egy ilyen vizsgálat a krasznoufimszki udmurtról.

2.2.2.1. A módszer

Kutatók egy csoportja a magánhangzó-harmóniának olyan vizualizációs eszközét dolgozta ki (Mayer et al. 2010), mely pusztán (a hangzáshoz közel álló módon lejegyzett) szöveganyag segítségével kimutatja a harmóniát (anélkül, hogy a nyelv fonológiájáról részletesebb ismeretekkel rendelkeznénk). Az alapötlet az, hogy a harmóniában az azonos harmóniaosztályba tartozó magánhangzók a véletlenszerű eloszlásnál gyakrabban követik egymást, míg a különböző harmóniaosztályba tartozók ritkábban. Természetesen a pusztán szövegen alapuló vizsgálatot különböző

zajok zavarják, így például eredeti helyesírásukat megőrző, és/vagy a nyelvben szokásos harmóniához nem igazodó idegen szavak, összetett szavak (pl. a magyarban olyanok, mint a *kőso*) stb. A török, illetve finn szöveganyagon (bibliafordításon) elvégzett tesztjük például a következő képet mutatja (Mayer et al. 2010: 26):

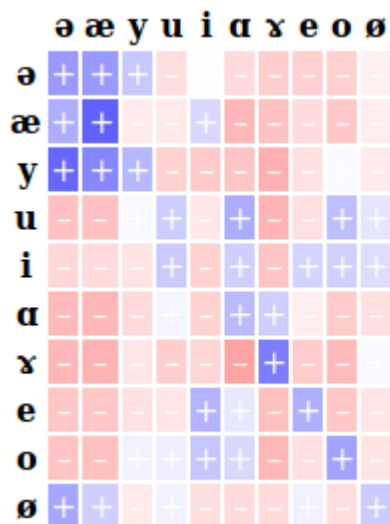

A sorok és oszlopok sorrendje azonos, a magánhangzók sorrendje úgy van rendezve, hogy az egymás alatti sorok a lehető leghasonlóbbak legyenek: azaz gyakorlatilag a megelőző magánhangzók vannak rendezve aszerint, hogy az a magánhangzó kövesse, amelyet a lehető leghasonlóbb arányban követnek más magánhangzók. (Az első magánhangzó mindig a legalacsonyabb Unicode-értékű.) Az egyes négyzetek azt jelölik, hogy a balra látható magánhangzót milyen gyakran követi a fent látható magánhangzó. A (kék) +-szal jelölt kapcsolatok a két magánhangzó gyakorisága alapján vártnál gyakoribbak, a (piros) –-szal jelöltek ritkábbak: a mezők annál sötétebbek, minél nagyobb a várt értéktől való eltérés. Az egyes mezők halványságának oka lehet az, hogy a magánhangzók semlegesek, így az eltérés mértéke alacsony (finn *i*, *e*), vagy hogy a magánhangzó eleve ritka, ezért igazán szignifikáns eltérés nem is mérhető (török, finn *ö*).

2.2.2.2. Az eredmény

A módszer számításainak részletes leírása (Mayer et al. 2010) alapján elkészítettem azt a Perl-szkriptet, mert az egymást követő magánhangzók kombinációinak gyakorisága alapján elkészíti a fentiekhez hasonló ábrát. Krasznoufimszki bibliafordítás híján a rendelkezésre álló szó- és szöveganyagot használtam. Az eredeti módszerrel szemben nem az előforduló szóalakokra, hanem a rendelkezésre álló

szólófordulásokra készítettem el a statisztikát. Mivel az anyag jelentős része szó-tári címszó, a folyó szövegnél kevesebb az ismétlődés, így a két számítás között nincs jelentős különbség. Az anyag jóval kisebb egy teljes Biblia szöveganyagánál (vagy akár szóalakanyagánál): a korpusz kb. 4300 szólófordulást tartalmaz. Ennek ellenére a fő tendenciák tisztán kirajzolódnak. (Az alábbi ábrán első magánhangzónak viszont nem a legalacsonyabb Unicode-értékűt, hanem a két egymástól legtávolabb álló egyikét választottam.)¹³

Az ábrán jól látszik, hogy az /y/, az /u/ és az /ø/ alatti oszlopban a cellák túlnyomó többsége igen halvány, hiszen ezek a magánhangzók általában nem fordulnak elő nem első szótagban. A kivételeket olyan szerkezetek alkotják, mint:

- /ə//y/: /izʲəgymɤ/ 'erdei angyalgökér' (</izʲə/ '??' + /gymɤ/ 'zellerféle');
- /y//y/: /sylyk/ 'pióca' (vö. tatár /sələk/ ~ /sələk/), /sysyrgem/ 'sérült' (< ?), /ypynem/ 'melldíszféle' (< mari /ypunem/ 'hajfonat');
- /o//y/: /konɣydə/ 'laboda' (< mari /konɣudo/¹⁴);
- /ɑ//u/: /babuɣka/ 'nagy mama' (< orosz), /badz̄pulyk/ 'füzes' (/badz̄/ 'fűz' + /pulyk/ 'liget'), /barsuk/ 'borz' (< orosz), /daul/ 'vihar' (< ?), /d̄zaluk/ 'kendő' (< ?), /lokamapud/ 'csipkebokor' (< /lokama/ 'csipkebogyó' +

¹³ Az ábra az adatokban történt javításnak köszönhetően kissé eltér attól, amely az előadásom diáin szerepelt.

¹⁴ Nem világos, minek hatására következne be a palatalizáció. A szó vége feltehetőleg a /judo/ 'fű, széna' etimonnal azonos, így összetett szóról lehet szó.

/pu/ 'levél'), /orekapu/ 'mogyoróbokor' (/oreka/ (< orosz /oreχa/ 'mogyoró (gen.)' + /pu/ 'fa'), /papu/ 'ruhácska' (gyereknyelvi, < ?), /pastuk/ 'pásztor' (< orosz /pastuχ/), paβpu 'mogyoróbokor' (/paβ/ 'mogyoró-' + /pu/ 'fa'), /sabantuj/ 'tavaszi ünnep' (< tatár /sabantuj/), /sandugasi/ 'csalogány' (< tatár /sandugae/), /tabun/ 'ménés' (? < orosz < tatár /tabun/), /tabapurt/ 'serpenyőnyél' (/taba/ 'serpenyő' + /purt/ 'kés'), /tau/ 'köszönet' (< mari, tatár /tau/), /tealuk/ 'nyírfás' (< ?), /teaul/ 'nyírfá' (< ?), /aurtɲo/¹⁵ 'keresztanya' (< ?), /βarmuj/ 'anyós' (< ?);

- /u/u/: /duruk/ 'hirtelen' (< orosz /vdrug/), /ki d̂zumul/ 'alkar' (/ki/ 'kéz', ? /d̂zum/ '??' + /ul/ 'alj'), /kugbujbondo/ 'pálcaféle szerszám', /kukuruz/ 'kukorica' (< tatár /kukuruz/ vagy orosz /kukuruza/), /kuɲul/ 'hónalj' (/kuɲ/ '„hón”' + /ul/ 'alj'), /muftuk/ '?? szipka, ? fűvóka, ? fészítőzabla' (< orosz /mundftuk/), purus '?? bors, ? paprika' (< tatár /boroε/ ~ /borεε/), /pusmuɫi/ (/pus/ '??' + /muɫi/ irod. 'bogyó, makk, mag'), /sugum/ v. /sugumɫyk/ 'levágásra ítélt csorda' (< ?), /sumuk/ 'csésze, stampedli' (< ?), /tuluk/ 'árva' (< mari mezei irod. /tulyk/), /turum/ 'fű, széna' (< permi), /turunɫyk/ 'kaszáló' (< ua.), /turupka/ 'pipa' (< orosz /trupka/), (/zag kis'tem/ /teugur/ 'szemétdomb' (/zag/ 'szemét', /kis'tem/ 'öntő, öntött', /teugur/ '??'), /ukul/ 'nem kell' (< /ug kul/ 'ua.'), /uteug/ 'vasaló' (< orosz /ut'ug/), /βirturum/ 'pettyes orbáncfű, fehér üröm' (< /βir/ 'vér' + /turum/ 'fű'), /βupuɫi/ 'vízhólyag' (< /βu/ 'víz' + /puɫi/ '??'), /βudur/ 'folyó' (< /βu/ 'víz' + /dur/ 'szél(e)');
- /i/u/: /gydərɪpuz/ 'pöffeteggomba' (< /gydərɪ/ 'mennydörgés' + /puz/ '?? tojás'¹⁶), /kiku/ 'kakukk' (? hangutánzó vagy sajtóhiba: máshol /kikv/), /kikutet/ 'nyél, fogó (pl. kaszáé)' (< /ki/ 'kéz' + /kudet/ 'fogó, fogás'), /kis'pu/ 'nyírfá' (< /kis/ + /pu/ 'fa'), /kiβuko/ 'daráló' (/ki/ 'kéz' + /βuko/ 'malom'), /kat̂cerinburg/ 'Jekatyerinburg', /ɲɪɲpu/ 'fiatal hársfa' (< /ɲɪɲ/ 'háncs' + /pu/ 'fa'), /pipu/ 'rezgőnyár' (/opi/ + /pu/ 'fa'), /piβpu/ 'élő fa' (< /piβ/ 'hasáb' + /pu/ 'fa')¹⁷, /piβpulɫyk/ 'fáktól benőtt terület' (vö. /piβpu/), /sit̂esul/ 'bél' (< /sit̂e/ 'fekália' + /sul/ 'bél'), /sɪɲku/ 'szemhéj' (< /sɪɲ/ 'szem' + /ku/ 'bőr'), /sɪɲlume/ 'káprázat' (< /sɪɲ/ 'szem' + /lume/ '??'), /sɪɲpu/ 'szilfa' (< /sɪɲ/ + /pu/ 'fa'), /teipu/ 'csibe' (? < hangutánzó), /βɪβkuk̂teasi/ 'harkály' (< /βɪβ/ + /kuk̂teasi/ 'csipkedő'), /βirturum/ 'pettyes orbáncfű, fehér üröm' (< /βir/ 'vér' + /turum/ 'fű');

¹⁵ Talán sajtóhiba /aurtɲo/ helyett.

¹⁶ A krasznoufimszki /puz/ 'tojás' nem adatolt, de az irodalmi udмуртban az etimológiai megfelelőjének utótagja /puz/, ami önálló használatban 'tojás'-t jelent. A név motivációja minden bizonnyal az, hogy a pöffeteg eső után nő, és tojásdad alakú.

¹⁷ A /pu/ ma az udмуртban önállóan faanyagot jelent, utótagként viszont őrzi eredeti 'élőfa' jelentését.

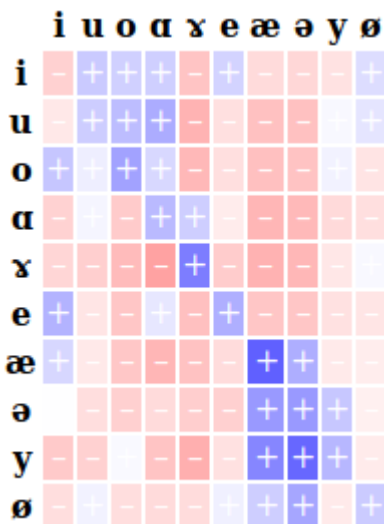
- /ø//u/: /pøsiβuanɣ/ 'leforráz' (< /pøsi/ 'forró' + /βu/ 'víz' -/a/- igeképző), /ʃøʒul/ 'ruhaalj' (< /ʃøʒ/ 'ua.' + ul 'alj'/), /ʒøʀtrum/ 'nagy széltippan; réti csenkesz, roznok' (< /ʒøʀ/ '??' + /trum/ < /turum/ 'fű');
- /o//u/: /dolguʃka/ 'tarantasz (hosszúkás kocsitípus)' (< orosz), /dʒablok-pud/ 'almafa' (< /dʒablok/ 'alma' + /pud/ 'levél'), /gotgur/ 'vaskályha' (< /got/ '??' + /gur/ 'kemence'), /kolotuʃka/ 'kereplő' (< orosz), /kostrul/ 'edény' (< orosz), /kotěku/ 'mindig, bármikor' (< /kotě/ 'bár-, akár-' + /ku/ 'mikor'), /kɣfnomurt/ 'nő, asszony' (< /kɣfno/ (irod.) 'feleség' + /murt/ (kruf.) 'ember'), /okuj/ 'sügér' (< orosz), /ollokudiz/ 'valamelyik' (< /ollo/ 'vala-' + /kudiz/ 'melyik'), /pijoʃmurt/, /pioʃmurt/ 'férfi, férj' (< /pioʃ/ ? < 'fiúk' + /murt/ 'ember'), /poduʃka/ 'párna' (< orosz), /ɣloburdo/ 'madár' (< /ɣlo/ 'tollas' + /burdo/ 'szárnyas');
- /ɣ//ø/: /pɣtəkøt/ 'lábszár' (< /pɣd/ 'láb' + /køt/ ? 'has');
- /u//ø/: /lutetøʒ/ 'vadkacsa' (< /lud/ 'szent liget' + /tøʒ/ 'kacsa');
- /i//ø/: /siʃiʃiøʀ/ 'tarkó' (< /siʃi/ '??' + /siøʀ/ 'mög');
- /ø//ø/: /bøbø/ 'fájdalom, bibi' (< gyereknyelvi, ? gagyogást utánzó).

Látható tehát, hogy az /y/ és az /ø/ valóban csak rendkívül ritkán fordul elő nem első szótagban, ha mégis, akkor leginkább összetételi utótagban, esetleg jövevényszóban vagy olyan szavakban, amelyek gyakran szabálytalanul formáltak (pl. gyereknyelvi, hangutánzó). Az /u/ jóval gyakrabban fordul elő nem első szótagban, de csak azért, mert első szótagban is gyakoribb az /y/-nél és az /ø/-nél, így ráadásul bizonyos, utótagként gyakran használt szavakban is előfordul (/pu/ 'fa', /ul/ 'alj').

Az ábrán szembeötlő az is, hogy a bal felső és a jobb alsó sarok között húzódó átló szinte végig kék, azaz (az /i/ kivételével) minden magánhangzót nagyobb valószínűséggel követ önmaga, mint az a gyakoriságából következne. Mayer et al. (2010) szerint ez a reduplikáció tipikus jele, az udmurtban azonban nincs reduplikáció. Az /ə//ə/ és az /æ//æ/ gyakorisága magyarázható azzal, hogy ezek a magánhangzók nem első szótagban a magánhangzók többsége után eleve nem állhatnak, így nyilvánvaló, hogy amelyek után állhatnak, ott gyakoribbak lesznek a vártnál. Hasonlóképpen az /u//u/, /y//y/ és /ø//ø/ viszonylagos gyakorisága magyarázható azzal, hogy ezek a magánhangzók alapesetben nem első szótagban nem állhatnak, így ha mégis állnak, könnyen lesznek gyakoribbak a vártnál (az /ø//ø/ esetében egy példa is elég). Az /ɣ//ɣ/ gyakorisága a feldolgozott anyag sajátosságai magyarázható: mivel az anyag nagy része szótárból származik, melyben az igék főnévi igenévi formában szerepelnek, és az igék túlnyomó többségének főnévi igenévi végződése -ɣɣɣ/, törvényszerű, hogy az /ɣ//ɣ/ mintázat gyakori lesz.

Minden más esetben viszont a relatív gyakoriság nem kiemelkedően magas, és pusztán a véletlen számlájára írható.

Igazán sötét mezőket tömöríteni csak a bal felső sarokban, az /ə/-t, /æ/-t és /y/-t követő /ə/ és /æ/ esetében látunk. Az is feltűnő, hogy az /ə/ és az /æ/ ezeken kívül csak az /ø/ után fordul elő gyakrabban. Ez a sor egyrészt azért kerül távol a többitől, mert a többi, kevésbé releváns magánhangzó más arányokban fordul elő utána, és az algoritmus fontosabbnak tartja a +/- különbségeket, mint a különbségek arányát: ha tehát két magánhangzót egy másik mássalhangzó a vártnál nagyon kevéssel ritkábban, illetve gyakrabban követ, akkor az jóval nagyobb különbségnek számít, mintha mindkettő gyakrabban vagy ritkábban követné, de nagyon különböző arányban. Mivel a krasznoufimszkiban csak két magánhangzó, az /ə/ és az /æ/ érzékeny a harmóniára, a többi magánhangzó véletlenszerű előfordulása rendkívüli mértékben megzavarhatja az algoritmust. A másik ok, hogy a sorokat mindig a leginkább hasonló sorok követik, ami azt is jelenti, hogy ha két viszonylag hasonló sor van, akkor az egyik irányában messze el lehet vándorolni távolabbi sorok irányába, és a viszonylag hasonló sorok a végére, a kiinduló sortól távolra kerülnek. A fenti ábra alapján pl. úgy tűnhet, hogy az /ə/-től az /ø/ áll legtávolabb, holott valójában az /i/, mely a közepénél is feljebb került. Ha az /i/-től indulunk el, egészen más sorrendet kapunk:

Feltűnő viszont, hogy míg a török vagy a finn esetében a bal felső és a jobb alsó sarok sötétebb kék, a jobb felső és a bal alsó sarok viszont sötétebb piros volt, addig a krasznoufimszki esetében az előző sorrendnél nem láttunk hasonlót. Ennél

a sorrendnél már inkább, de látható, hogy itt a bal alsó sarok közelében található folt sötétkék, de a jobb felsőben látható világos, tehát kevésbé szignifikáns a relatív gyakoriság, ráadásul /i/, /u/ és /o/ után a /u/, /o/ és /a/ gyakoribb, ezek pedig nem alkotnak egy osztályt.

Ha az /ə/ és az /æ/ veláris párjait, az /ʌ/-t és az /ɑ/-t vizsgáljuk, azt találjuk, hogy egyedül a /ʌ//ʌ/ mező sötétebb kék (ennek okát már fentebb jeleztük), az /ɑ//ɑ/ és az /ɑ//ʌ/ csak halványan, az /ʌ//ɑ/ pedig egyenesen piros, mégpedig az egyik legsötétebb piros az egész ábrán. Azt ugyan láthatjuk, hogy az /ʌ/-t és az /ɑ/-t a vártnál sokkal ritkábban (mint a számadatokból láttuk, gyakorlatilag soha nem) követi /ə/ vagy /æ/, addig az /ə/-t és /æ/-t (illetve az /y/-t és /ø/-t) ha a vártnál ritkábban is, de nem jóval ritkábban követi /ʌ/ vagy /ɑ/ (különösen az /ə//ɑ/ kombinációt jelölő négyzet halvány). Mindez azt jelzi, hogy a krasznoufimszki udmurtban nem beszélhetünk két harmóniaosztályról, csupán arról, hogy a magánhangzók egy osztálya megenged maga után olyan magánhangzókat, melyek egyébként nem első szótagban nem jelenhetnek meg, ugyanakkor semmilyen más magánhangzó előfordulását nem tiltja.

Ez a helyzet némiképpen emlékeztet a német esetére, ahol az /y/-t, az /ø/-t és az /æ/-t még ma is a vártnál gyakrabban követi /i/, míg más magánhangzók után csak ritkán jelenik meg (ugyanakkor a veláris magánhangzókat nem követi a vártnál jelentősen gyakrabban mondjuk /u/).

	a	o	i	ü	ö	ä	u	e
a	+	+	-	-	-	-	+	+
o	-	-	-	-	-	-	-	+
i	-	-	-	-	-	-	-	+
ü	-	-	+	-	-	-	-	+
ö	-	-	+	-	-	-	-	+
ä	-	-	+	-	-	-	-	+
u	+	-	-	+	-	-	+	-
e	+	+	+	+	+	+	+	-

Igaz, ez a mintázat nem a magánhangzó-harmónia, hanem egy vele rokon jelenség, az egykori umlaut emléke. Éppen ezért a különbségek is szembeötlőek, így pl. az /y/-t, az /ø/-t és az /æ/-t csak /e/ követi gyakrabban, mint várható lenne, az /e/ viszont – az egyébként ritka /u/ és maga az /e/ kivételével – minden más magánhangzó után is gyakoribb a vártnál, és az /e/ után minden magánhangzó gyakoribb a vártnál, kivéve az /e/-t.

3. Hatásvizsgálat

A négy magánhangzó-harmónia jellemzéséből egyértelműen kiderül, hogy szó sincs a tatár, illetve a mari magánhangzó-harmónia átvételéről: a tatisli és a krasznoufimszki udmurt harmónia sokkal inkább hasonlít egymásra, mint akár a tatár, akár a krasznoufimszki mari harmóniára; ráadásul azok is sokkal inkább hasonlítanak egymásra, mint az udmurt nyelvjárások harmóniáira.

A tatár és a krasznoufimszki mari palatoveláris magánhangzó-harmóniát mindegyik magánhangzó kiváltja, és a nem első szótagban megjelenők részt is vesznek benne (bár a krasznoufimszki mariban a labiális harmónia a palatálist fel is függesztheti). A vizsgált udmurt nyelvjárásokban a palatális változatok csak a labializált palatálisok, illetve azok a palatálisok után jelennek meg, melyek részt vesznek a harmóniában. A két vizsgált nyelvjárás között mutatkozik némi eltérés: a tatisliben az /i/ után is megjelenhetnek a palatális variánsok, a krasznoufimszki kiban ez meglehetősen kivételes; a tatisliben az /y/ és az /ø/ után az egyik, az /ə/ és az /æ/ után mindkét veláris variáns tiltott (azaz a palatális variáns használata kötelező), a krasznoufimszki kiban mind a négy magánhangzó után megengedett a variáció (habár eltérő mértékben figyelhetőek meg). A krasznoufimszki mariban és legalábbis a tatár bizonyos változataiban (illetve a baskírban) meglevő labiális harmóniának az udmurtban nyoma sincs.

Mindez annak a lehetőségét is felvethetné, hogy a tatisli és a krasznoufimszki harmónia nem független egymástól, hanem egy korábbi, az udmurtban századokkal ezelőtt kialakult harmónia nyoma. Ennél azonban sokkal hihetőbbnek tűnik, hogy a két udmurt nyelvjárásban a rájuk ható nyelvek magánhangzó-harmóniájának rendszerétől, mindössze az átvett szavak fonémadisztribúciójának köszönhetően hasonló rendszer alakult ki.

Az /ə/ és az /æ/ új magánhangzók az udmurtban, s bár előfordulnak eredeti udmurt szavakban is az /ɤ/, illetve az /ɑ/ palatalizációjának eredményeképp (palatális mássalhangzók szomszédságában), leginkább a tatár és mari jövevényszavakban fordulnak elő. Az új magánhangzó-fonémák átvételét a nagyszámú jövevényszó (és persze a nagyfokú kétnyelvűség) tette lehetővé. Úgy tűnik, a fonémák átvételével az udmurt nyelvjárások átvették azok disztribúcióját is, annyiban legalábbis mindenképp, hogy veláris magánhangzók után nem fordulhatnak elő. Az persze kérdés, hogy miért nem fordulhatnak elő /e/ vagy a krasznoufimszki kiban /i/ után sem: ez függhet az átvett szavak körétől vagy a magánhangzók akusztikai tulajdonságaitól is.¹⁸ Ami biztos, hogy az új harmonikus szabályok (vagy tendenciák) nem érintették a korábban meglevő magánhangzókat, ezek disztribúciója

¹⁸ A nem alsó nyelvállású kerekítetlen palatálisok hajlamosak a magánhangzó-harmóniában semlegesként viselkedni. A semlegesség különbözőképpen nyilvánulhat meg. A finnben az *i* és *e* velárisok

(nem első szótagokban) egyáltalán nem változott. Éppen ezért mindkét nyelvjárásban egyfajta töredékes magánhangzó-harmónia jött létre, melyet nem jellemez pl. a két harmóniaosztály megléte, de az igen, hogy a magánhangzók jegyeik alapján befolyásolják, milyen magánhangzók követhetik őket, és ez a hatás több szótagon át is érvényesülhet.

Hivatkozások

- Bajazitova et al. 2009 = Ф.С. Баязитова – Д.Б. Рамазанова – З.Р. Садыкова, Т.Х. Хэйретдинова. *Татар теленең зур диалектологик сүзлеге*. Татарстан китап нәшрияты. Казан.
- Bereczki Gábor 1990. *Chrestomathia ceremissica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Comrie, Bernard, 1997. Tatar (Volga Tatar, Kazan Tatar) phonology. In: Kaye, Alan S. (ed.): *Phonologies of Asia and Africa. (Including the Caucasus)* Vol. 1. Eisenbrauns. Wiona Lake, Indiana. 899–911.
- Dmitriev 1948 = Дмитриев, Н. К. *Грамматика башкирского языка*. Издательство Академии Наук СССР. Москва – Ленинград.
- Gazizov 1960 = Газизов, Р. С. *Татарский язык (для самостоятельно изучающих)*. Татарское книжное издательство. Казань.
- Gruzov 1964 = Грузов Л. П. *Фонетика диалектов марийского языка в историческом освещении*. Марийское книжное издательство. Йошкар-Ола.
- Hattori, Shirô 1973. Phonological Interpretation of Tatar High Vowels. *Ural-Altaische Jahrbücher* 47: 89–94.
- Henry, Cassidy 2018. An Optimality Theoretic analysis of vowel harmony in Kazan Tatar. *Proceedings of the LSA*. 2018/3/4: 1–15. <http://dx.doi.org/10.3765/plsa.v3i1.4278>.
- Iszanbajev 1975 = И. И. Исанбаев. Гармония гласных и ее виды в марийском языке. *Вопросы марийского языка. Сборник статей к 60-летию со дня рождения профессора Н. Т. Пенгитова*. Марийский научно-исследовательский институт. Йошкар-Ола.
- Kel'makov 1975 = Кельмаков, В. К. Элементы палатальной гармонии гласных в татышлинском диалекте удмуртского языка. *Советское финно-угроведение* XI/1, С. 33–42.

után is állhat, és mindig átlátszóan viselkedik. A hegyi mariban velárisok után is állhatnak, de mindig palatálisok követik őket. A magyarban az *i/i*, az *é* és az *e* követhetnek velárisokat, állhatnak utánuk velárisok, sőt viselkedhetnek antiharmonikusan is, de minél zártabbak, annál hajlamosabbak valódi semlegesként viselkedni stb.

- Kelmakov 1998 = Кельмаков, В. К. *Краткий курс удмуртской диалектологии*. Издательство Удмуртского университета. Ижевск.
- Kuklin 1979a = Куклин, А. Н. Гласный ä в красноуфимском говоре марийского языка. *Советское финно-угроведение* 3 (XV): 159–163.
- Kuklin 1979b = Куклин, А. Н. Гласный i в красноуфимском говоре марийского языка. *Советское финно-угроведение* 4 (XV): 226–232.
- Kuklin 1984 = Куклин, А. Н. Разновидности ассимиляции гласных и согласных в красноуфимском говоре марийского языка. *Советское финно-угроведение* 1 (XX): 28–33.
- Kurbatov et al. 1969 = Курбатов, Х. Р – Махмутова, Л. Т. – Смолякова, Л. П. – Тенишев, Э. Р. *Современный татарский литературный язык*. Издательство «Наука». Москва.
- Litvinov (1998) = И. Л. Литвинов. *Я начинаю говорить по-татарски*. Издательство «ГранДан». Казань.
- Mahmutova 1969 = Махмутова Л. Т. ред. *Диалектологический словарь татарского языка*. Татарское книжное издательство. Казань.
- Mayer, Thomas – Rohrdantz, Christian – Butt, Miriam – Plank, Frans – Keim, Daniel A. 2010. Visualizing Vowel Harmony. *Linguistic Issues in Language Technology* 2 (4): 1–33.
- Mirzsanova 2006 = Миржанова С. Ф. *Северо-западный диалект башкирского языка*. Китап. Уфа.
- Naszibullin 1977 = Насибуллин, Р. Ш. К вопросу о вторичных марийско-удмуртских языковых контактах: На примере красноуфимского диалекта удмуртского языка. *Исследование финно-угорских языков и литератур в их взаимосвязях с языками и литературами народов СССР. Тез. докл. Всесоюз. науч. совещания [финно-]угроведов. АН СССР. Ин-т языкозн.; Советский комитет финно-угроведов; Ужгородский ун-т. Ужгород. 54–55.*
- Naszibullin 1978 = Насибуллин, Р. Ш. Наблюдения над языком красноуфимских удмуртов. *О диалектах и говорах южноудмуртского наречия: Сб. статей и материалов*. НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск. 86–151.
- Naszibullin 1981 = Насибуллин, Р. Ш. Диалекты Закамья и Урала I. *Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи*. НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск. 149–180.
- Poppe, Nicholas 1961/63. *Tatar Manual. Descriptive Grammar and Texts with a Tatar–English Glossary*. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 25. Indiana University – Mouton & Co. Bloomington – The Hague, The Netherlands.

Szafiullina–Fathullova 1999 = Ф. С. Сафиуллина – К. С. Фатхуллова. *Татарский язык (интенсивный курс)*. «Хэтер». Казань.

Szafiullina 2001 = Ф. С. Сафиуллина. *Татарский на каждый день*. «Хэтер». Казань.

Szentkatolnai Bálint Gábor 1877. *Kazáni-tatár nyelvtan. (Hang-, alak- és mondattan)*. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala. Budapest.

Zakijev 1997 = Закиев М. З. Татарский язык. *Языки мира. Тюркские языки*. Издательство «Индрик». Москва. 357–372.

Fejes László

MTA Nyelvtudományi Intézet

fejes@nytud.hu

